

На цьому заводі Антоніна Андріївна пропрацювала понад два роки. Визволення від каторги прийшло з американськими військами на весні 1945 року. Спочатку американська авіація бомбила місто, а через два дні війська ввійшли в Бохум і звільнили всіх каторжан. Їх відправляли до розташування радянських військ на другий берег річки Ельби. Там стояли радянські війська і всіх прибулих розміщували у тимчасовому таборі у місті Магдебург, звідки щодня відправлялись ешелони на Батьківщину. Одним з таких ешелонів Антоніна Андріївна доїхала до Бреста, а вже звідти власними силами добиралась до рідної домівки.

Це лише декілька сторінок із долі українських оstarбайтерів. Їх можна було ще продовжувати і вони вмістилися б в десятки томів спогадів, які пронизані гіркими сльозами, втраченим здоров'ям, безсонними ночами, коли боліла душа і давалися в знаки давні хвороби.

1. В.Косик. *Україна і Німеччина у другій світовій війні*. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993р.

2. *Спогади оstarбайтерів села Григорівки: Батир Оксани Сергіївни Батир Любові Афанасіївни Кравченко Антоніни Андріївни*

Присяжнюк Ю.П.,

кандидат історичних наук, доцент

кафедри історії України Черкаського

національного університету імені Б. Хмельницького

КОЛІЗІЇ У ВЗАЄМИНАХ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН З НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

(на матеріалах Черкащини)

До тематики колонізаторської політики гітлерівського режиму на окупованих землях у роки Другої світової війни українські історики зверталися неодноразово. Плідно в цій сфері наукового пошуку донедавна працював відомий вчений М.В.Коваль. Сьогодні на увагу заслуговують студії В.Ф.Шевченка, І.Г.Вєтрова, І.М.Романюка, черкащан Г.М.Голиша, А.П.Іржавської. Однак царина зіткнення здебільшого протилежних інтересів, прагнень, поглядів у взаєминах українського селянства з представниками нацистської влади ще не

отримала ґрунтового висвітлення. На основі залучення фактологічного матеріалу польових досліджень*, автор ставить за мету обґрунтувати необхідність більш продуктивних методологічних підходів до аналізу цієї проблематики.

З приходом нацистів громадське життя в селах України, яке й у довоєнні часи не визначалося активністю, зовсім занепало. В кожному населеному пункті влада зосередилася в старости ("пана голови громади") та поліцаїв. У більшості випадків їх рекрутували з місцевих мешканців. Староста відповідав за реєстрацію населення, виконання встановленої трудової повинності, стягнення податків та ін. Утім, справжнім господарем на селі був німецький сільгоспінспектор (дільничий комендант, "пан"). Йому підпорядковувалася округа, до якої зазвичай входило 10-15 сіл. Цей урядовець визначав план посіву сільськогосподарських культур та здачі врожаю, персонально стежив за роботою селян [1, 202].

Політика окупаційної адміністрації щодо сільського населення вирізнялася жорсткою регламентацією. Тоталітарний характер поведження задавали власне німці - сільгоспінспектори, а з наближенням фронту чи активізацією партизанів також командири військових формувань. Виконуючи накази вищого керівництва, вони вимагали аналогічних дій від тутешніх колабораціоністів. Безпосереднє перебування німецьких військових підрозділів створювало додаткові ризики для селянського загалу тієї чи іншої місцевості.

Сільгоспінспектори дотримувалися практики періодичних об'їздів підконтрольних їм населених пунктів. Оскільки в таких випадках рідко коли обходилося без ексекуцій, поява кінної брички на околиці села сприймалася його мешканцями як справжнє лихо. Здебільшого людей били за непослух, за невиконаний обсяг виробничої норми, за неналежну старанність у роботі. Часто сам управитель наказував винуватцеві лягати ниць і шмагав його батоном безпосередньо "на робочому місці".

Спробуємо з'ясувати більш глибокі причини регулярних тілесних покарань. Окрім бажання отримувати з українського села максимальний для потреб Третього рейху економічний зиск [2, 87], у чому і приховувалася основна спонука антигуманного поведження з місцевим людом, привертають увагу помітні відмінності в організації та загальній культурі сільськогосподарської

праці чужинців і місцевих. Традиційне ставлення до роботи українських селян, які на той час уже встигли "скуштувати" колгоспного життя, не завжди адекватно оцінювалося новоявленими господарями краю. Скажімо, небажання людей виснажувати себе в дармовій праці (без звичних для себе стимулів), своєрідно доповнене відсутністю навичок раціональної організації трудової діяльності, сприймалося окупантами як спроби навмисного шкідництва та ледарства (за словами самого А. Гітлера, "український селянин не знав поняття обов'язку") [3, 169]. Патологічна нацистська жорстокість тут, схоже, поєднувалася з прагматичним стилем мислення "індустріального європейця". Встановлено, що людей карали за неохайне поводження зі знаряддями праці та механізмами (зокрема, за неочищені після оранки плуги), за неналежний догляд худоби. Регулярно били також за неякісне перекопування польових угідь, прикопування зерна під час посівної кампанії. Не маючи змоги чинити опір, селяни зазвичай мовчки корилися. Однак кривдників ненавиділи і почуття гіркоти збережуться в їхній пам'яті на все життя.

Попри згадані колізії у взаєминах з новою владою, життя на селі тривало. Напевне найменше, хто намагався не зважати на тяжкі обставини окупації, була молодь. Потерпаючи від злигоднів, юнаки й дівчата не втрачали схильності до розваг, до традиційного проведення дозвілля. Уникаючи зустрічі з поліцаями, від яких утаювали наміри чи, при потребі, просто рятувалися втечею, вони часто проводили вільний від роботи час гуртом. Збираючись вечорами в чиїсь хаті, молоді люди спілкувалися, жартували, співали. При можливості дістати інструменти, не обходилися й без музики. Траплялося, відзначали свята. Відомі, зокрема, спроби потайки зустрічати Новий рік. Люди, які добре пам'ятають німецьку окупацію, переконані, що в порівнянні з молоддю кінця ХХ - початку ХХІ ст. тогочасне юнацтво було набагато емоційнішим та доброзичливішим. Інколи молоді пари одружувалися. Зі зрозумілих причин еднання шлюбом відбувалося без традиційних весільних гулянь.

Окреслену "веселість" не варто сприймати як щось на зразок "банкет під час чуми". Адже сільський уклад, яким він був до війни, з приходом завойовників мало чим змінився. Пересічно населення бідувало, часто справді недоїдало, але масового голоду все-таки не знало. До того ж, пережитий у роки окупації страх поступався

тому вкрай неприємному відчуттю безвиході, яке набагато переконливіше усвідомлювалося в голодні 1932-1933 роки.

Нацистський режим з усіма його порядками сприймався селянами як "зло зовнішнє". Виконуючи встановлений окупантами обсяг роботи**, вони йшли з ними на компроміс. Мали можливість до певного часу абстрагуватися від тих антигуманних крайнощів, до яких вдаватиметься режим "нового європейського порядку" згодом. Водночас, нагальні проблеми забезпечення бодай прожиткового мінімуму та почасті стурбованість за непередбачуване майбутнє спонукало людей до більш дружніх та приязних стосунків між собою. Особливою згуртованістю позначалися взаємини між родичами та найближчими сусідами, які нерідко ділилися поміж собою останнім. Натомість випадків злостивого ставлення, ворожнечі помітно поменшало.

Власне німців селяни не скрізь і не завжди сприймали як заклятих лиходіїв. Особливо попервах, у перші місяці окупації. Хоча їхню появу зустрічали з побоюванням, що таке "новий порядок" тоді ще не знали***. Багатьом здавалося, що німецька влада утверджується надовго. Та й поведження вояків вермахту там, де військові частини затримувалися на більш-менш тривалий час, спочатку не викликало особливого занепокоєння. (Варто нагадати, що в більшості сіл сучасної Черкащини німецька влада встановлювалася в 1941 р. "мирно"). Вони нерідко долучалися до організованих сільською молоддю вечорниць. Як і місцеві парубки, німецькі солдати залицялися до дівчат, проводжали їх до домівок. Мали місце і більш інтимні стосунки.

Ситуація на селі погіршилася, коли набрав чинності указ "Про новий аграрний порядок" (з 15 лютого 1942 р.). Оскільки постачання продуктів харчування для потреб Третього рейху відтоді перетворювалося на пріоритетне завдання окупаційної влади, окреслена вище жорстокість сільгоспінспекторів, старост та поліцаїв значно посилилася. Однак, чи не найстрашніше для сільського люду стало примусове вербування молоді для роботи в самій Німеччині. Якраз тоді всі відчували справжнє горе, а німецький окупаційний режим остаточно почали сприймати як ворожий. Набори, як відомо, були масовими. (Залишали переважно лише тих, кого за станом здоров'я "бракували" спеціальні комісії). Молодь чекали страшні випробування на чужині. У пунктах, звідки відправляли чергові групи остарбайтерів, плач і крик не припинялися ні на хвилину. Багато юнаків та дівчат, не бажаючи їхати у Vaterland, переховувалися. Нелегальне життя для них тривало тижнями, а

інколи місяцями й роками. Випадки добровільного від'їзду до Німеччини траплялися дуже рідко.

Відмовляючись від ідеологем, які радянські історики десятиліття вбивали в масову свідомість повоєнних поколінь, ще раз звернемо увагу на ту "непатріотичну" апатію, з якою сільська людність зазвичай реагувала на нацистську владу. Селяни визнавали гітлерівців за домінуючу силу. Перед ними відчували страх, який сприяв активізації терпимості - історично сформованого в психокulturі "традиційного українця" чинника виживання. Відтак толерантність самоприниження виступала для селян "й істиною, й правдою, правдою буття". Водночас, як "вічні заручники поточного моменту", вони відчували не лише постійну тривогу, але й певною мірою заздрість до носіїв влади [4, 172, 241, 259-260]. Саме ці обставини слугували серйозною підставою поступати на службу до окупантів (чим і скористалися окремі односельці). Що ж до ідеї "всенародної боротьби", то без зовнішнього впливу вона мало кому з селян могла спасти на думку.

Антагонізми у відносинах населення з нацистами дослідникам варто було б пояснювати не дилемою "радянсько-комуністичний" - "німецько-фашистський", а спробувати перевести свої міркування в, так би мовити, антропологічну площину. У такому разі пануюча в СРСР під час та після війни комуністична ідеологія повинна розглядатися лише як одна із складових того внутрішнього світоглядно-ментального наповнення, яке визначало погляди, думки, дії сільських мешканців. На новій методологічній основі є можливість скласти більш глибоке розуміння тих непоодиноких фактів, коли, зокрема, одній й ті ж особи керували селами і за німецької, і за радянської влади, а прості люди потерпали від їхнього запопадливого виконання посадових обов'язків в обох випадках. Ймовірно з'ясуються і параметри тієї міри старанності, з якою голови громад, поліцейі здійснювали свої повинності. Зрештою відкривається нагода заглибитися у внутрішню доленосну налаштованість (глибинну природу) сільської людності, спробувати виявити її як автентичні, так і відмінні погляди, настанови, устремління. Поки що ми не маємо відповіді на весь цей спектр проблем. Навіть ставлення селян до перебудови приміщень сільських шкіл та клубів на церковні храми в роки окупації не знайшло належного пояснення в науковій літературі. Отож, для оптимізації подальших наукових пошуків не обійтися без дослідження тих соціокультурних пластів, де, очевидно, і приховувався ключ до відповідей на характер взаємин українського селянства з нацистською владою.

* Низький уклін усім, хто, стримуючи сльози від тяжких споминів, відгукнулися на прохання надати інформацію про життя та поневіряння людей Черкащини в роки нацистської окупації. Особливу подяку автор висловлює Чупряк Ялині Марківні (1921 року народження), Соловей Ганні Петрівні (1921), Міліщук Марії Яківні (1926), а також своїм батькам - Петру Федоровичу (1933) та Лідії Яківні (1934), дитинство яких припало на роки воєнного лихоліття.

1. Романюк І.М. Українське село в роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. К., 2002. - Вип.6. - С.201-203.

2. Перехрест О.Г. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних планах нацистської Німеччини // Вісник Черкаського університету. - Вип.50. - 2003. - С.84-88.

3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. - 660 с.

** Трудова повинність на окупованій території вводилася указом А. Розенберга від 15 серпня 1941 р. Спочатку вона поширювалася на людей віком від 18 до 45 років, а пізніше від 14 до 65 років.

*** Ймовірно давалося взяти те, що значна територія України, у тому числі й нинішня Черкащина ("Придніпров'я"), підлягала колонізації дещо згодом. Крім того, гітлерівці виношували ідеї попервах збільшити чисельність українців, щоб вони деякий час становили демографічну противагу росіянам. Докладніше див.: Из замечаний и предложений Ветцеля по генеральному плану "Ост" // Ни давности, ни забвения... По материалам Нюрнбергского процесса. - Москва: Юрид. лит., 1985. - С.181,190. Водночас, А. Гітлер не приховував намірів перетворення України на "вічну німецьку колонію".

4. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). - К.: Либідь, 2001. - 334 с.

Щербина М.М.,

учитель історії та правознавства

загальноосвітньої школи I-III ступенів № 32 м. Черкас,

член правління обласної організації

Всеукраїнської спілки краєзнавців

ЧЕРКАСЬКА "ПРОСВІТА" В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

21 вересня 1941 року фашисти захопили Драбів, і на всій території Черкащини запровадився окупаційний режим. Для підтримання нового порядку було створено німецьку цивільну й українську допоміжну